

Ömer Faik Numanzade'nin Ceditçilik Çalışmaları ve Bunun Eğitim Politikasına Etkisi

İkram ÇINAR¹

Öz

Bu çalışmada, 19. yüzyıl Türk Dünyası'nda modernleşme ve aydınlanma hareketi olan Ceditçilik kapsamında Ömer Faik Numanzade'nin rolünün ve görüşlerinin eğitim politikalarına yansımaları incelenmektedir. Numanzade, Osmanlı modernleşmesi ile Ceditçiliği sentezleyerek Kafkasya'da bilimsel eğitimin yaygınlaştırılması, dilin sadeleştirilmesi ve toplumsal dönüşüm için mücadele vermiş bir aydındır. Doküman analizi yöntemiyle yürütülen araştırmada, Numanzade'nin eserleri, eğitim reformları ve siyasi faaliyetleri ele alınmıştır. Numanzade, millî bir eğitim anlayışını savunarak Arap alfabesinin terk edilmesi, Türkçenin bilim ve kültür dili haline getirilmesi, kadın haklarının geliştirilmesi gibi radikal reformlar önermiştir. Ceditçiliği, Batı taklitçiliğine karşı ulusal bir uygarlık projesi olarak görmüş ve dinî yorumları çağdaşlaştırmayı hedeflemiştir. Osmanlı ıslahatçılığından farklı olarak, milliyetçilik ve laiklik temelinde bir toplum inşasına odaklanmıştır. Azerbaycan'ın eğitim sisteminin kuruluşunda etkili olan Numanzade, Sovyet baskısı döneminde tasfiye edilse de fikirleri Türk Dünyası'nın entelektüel mirasını biçimlendirmiştir. Bu çalışma, onun dil birliği, bilimsel eğitim ve kadın özgürleşmesi vurgusunun güncel eğitim politikalarına ışık tuttuğunu ortaya koymaktadır. Numanzade'nin mücadelesi, Türk Devletleri Teşkilatı gibi çağdaş dayanışma girişimlerinde de izlerini sürdürmektedir.

Anahtar Sözcükler: Eğitim politikası, Ceditçilik, Numanzade, Türk modernleşmesi, Kalkınma

Ömer Faik Numanzade's Jadidism Studies and its Effect on Education Policy

Abstract

This study examines the role of Ömer Faik Numanzade (Omar Faig Nemanzadeh) in Jadidism, a modernization and enlightenment movement in the 19th century Turkish world, and the reflections of his views on education policies. Numanzade is an intellectual who synthesized Ottoman modernization and Jadidism and fought for scientific education, language simplification and social transformation in the Caucasus. The research, which was conducted using the document analysis method, examined Numanzade's works, education reforms and political activities. Numanzade defended the concept of national education and proposed radical reforms such as abandoning the Arabic alphabet, making Turkish the language of science and culture, and improving women's rights. He saw Jadidism as a national civilization project against Western imitation and aimed to modernize religious interpretations. Unlike Ottoman reformism, it focused on building a society based on nationalism and secularism. Numanzade, who was influential in the establishment of the education system in Azerbaijan, was liquidated during the Soviet period of oppression, but his ideas shaped the intellectual heritage of the Turkic world. The study reveals that his emphasis on language unity, scientific education and women's liberation shed light on current education policies. Numanzade's struggle continues to leave its mark in contemporary solidarity initiatives such as the Organization of Turkic States.

Keywords: Education policy, Jadidism, Numanzade, Turkish modernization, Development

Atıf İçin / Please Cite As:

Çınar, İ. (2025). Ömer Faik Numanzade'nin ceditçilik çalışmaları ve bunun eğitim politikasına etkisi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14 (Eğitim Bilimleri Ek Sayısı), 65-80. doi:10.33206/mjss.1714176

Geliş Tarihi / Received Date: 04.06.2025

Kabul Tarihi / Accepted Date: 11.08.2025

¹ Doç. Dr. – Kafkas Üniversitesi, Dede Korkut Eğitim Fakültesi, ikramcinar@gmail.com,

 ORCID: 0000-0002-0645-1895

Giriş

Bu makalede, Türk Dünyası'nın 16. yüzyıldan itibaren yaşadığı duraklama, gerileme ve çöküşün yol açtığı felaketler karşısında gelişen bir tür Türk aydınlanması olan Ceditçilik düşüncesi ile bu hareketin öncülerinden Ömer Faik Numanzade'nin mücadelesi ve eğitim çalışmaları, eğitim politikası bağlamında incelenmiştir. Numanzade, son dönem Osmanlı eğitim ve kültür sisteminin yetiştirdiği bir aydındır. Etkilendiği Osmanlı modernleşme düşüncesini Ceditçilikle birleştirerek ortaya çıkardığı düşünceleri Kafkasya'ya taşımıştır. Ortaya koyduğu mücadele ile Türk Dünyası'nın önde gelen aydınlarından birisi olduğunu göstermiştir. Ancak çalışmaları Türkiye'de az bilinirken Azerbaycan'da da genellikle basın mensubu yönü üzerine odaklanılmıştır.

Eğitim politikası, yetiştirilmek istenen insan modelini elde etmek için izlenen yoldur. Bu yol yasal metinlerde yazılı olsa da eğitim yöneticileri ve öğretmenler bu metinleri yorumlarken sağlam bir zihinsel arka plana ihtiyaç duyar. İçinde bulunulan çağın, toplumun gereksinimlerinin ve kültürel mirasın sürdürülebilirliği için bu zihinsel arka planın doğru biçimde oluşturulmuş olması gerekir. İşte düşünür, yazar ve sanatçıların görüşleri eğitimcilerde gereken zihniyeti oluşturur ve eğitim politikasına dönüşür. Bu görüşler yasal metinleri de inşa eder. Böylece mevzuatın dayanakları ile eğitimcilerin eğitim anlayışları birbirini destekler ve tutarlı bir bütünlük oluşur. Bu makalede Osmanlı Devleti'nde yetişen ve etkisi Kafkasya ve özellikle Azerbaycan'da görülen Ceditçi Ömer Faik Numanzade'nin görüşlerinin eğitim politikalarına katkılarının ne olduğu sorusuna cevap aranmıştır.

Yöntem

Bu araştırmada bir düşünür olarak Ömer Faik Numanzade'nin Ceditçilik akımı içindeki mücadelesi ve bunun eğitim politikalarına etkisini ortaya koymak amaçlanmıştır. Araştırmada biyografik araştırma ve doküman inceleme yöntemi kullanılmıştır. Biyografik araştırma, bir kişinin yaşamını araştırmaya yönelik olan araştırmadır. Bu araştırma yöntemiyle bir kişinin yaşam öyküsü, toplumsal, kültürel, siyasal ve psikolojik bağlamıyla ele alınarak nitel yöntemlerle değerlendirilir (Patton, 2002, s. 116). Doküman inceleme yöntemi ise belirli bir konu, olgu, olay ya da durumu anlamak için ilgili belgelerin sistematik bir biçimde analiz edilmesidir. Araştırmacı, önceden yayımlanmış belgeleri inceleyerek veri toplar ve bunları inceler (Yıldırım ve Şimşek, 2016, s. 189).

Numanzade'nin yaşadığı dönem (1872-1937) araştırılmış ve bu zemin üzerinde onun çalışmalarının hangi konulara odaklandığı incelenmiştir. Araştırmaya başlamadan önce Google Scholar, Dergipark, Yök Tez Merkezi, Azerbaycan Milli Kitapxanası gibi akademik veri tabanları ilgili anahtar sözcüklerle taranmıştır. Anahtar sözcük olarak “Ömer Faik Numanzade, Ömər Faiq Nemanzadə, Omar Faig Nemanzadeh, Ceditçilik, Jadidism, eğitim politikaları, Azerbaycan Eğitim Sistemi” anahtar kavramları Türkçe, İngilizce ve Azerbaycan Türkçesi ile taranmıştır. Taramalarda uluslararası dizinler tarafından taranan akademik bilimsel dergilerdeki makaleler öncelikle incelenmiştir. Numanzade tarafından yazılıp yayımlanan hatırat ve kitap türü yayınlar yazarın kitaplığında bulunmaktadır. Dokümanlardan elde edilen veriler konularına göre sınıflandırılarak bulgular başlıklar halinde sunulmuştur. İkinci el kaynaklardan edinilen bulgular başka yayınlardan kontrol edilerek sunulan verilerin güvenilir olması sağlanmıştır. Araştırma sürecinde etik ilkeler göz önünde bulundurulmuş ve yararlanılan kaynaklara atıf yapılarak kaynakçada listelenmiştir.

Bu makalenin planlanmasında, veri analizinde ve raporlaştırılmasındaki tüm süreçlerde “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında belirtilen etik kurallara uyulmuştur. Bu araştırma için etik kurul izni gerekmemektedir.

Bulgular

Ömer Faik Numanzade

Ömer Faik Numanzade, 1872 yılında o zaman Rusya'nın işgalindeki Ahıska'da dünyaya gelmiştir. İlkokulu Rusça eğitim veren bir okulda tamamlamıştır. Medrese eğitimi için İstanbul'daki Fatih Medresesine gönderilmiş ancak Numanzade bu okuldaki eğitime alınamamış ve bilimsel eğitim yapan parasız yatılı Darüşşafaka Mektebine kaydını yaptırmıştır (1884-1891). Bu okul onun dünya görüşünün oluşmasında önemli etkiler yapmıştır. 19. yüzyılda Türk Dünyası bilim, teknoloji ve kalkınma yönünden dünya sisteminin gerisinde kalmıştı ve durum giderek kötüleşiyordu. Türk aydınları bu çöküşün farkındaydı. Jöntürk ve Cedit hareketindeki aydınlar ile daha başkaları örgütlenerek çareler arıyordu. Bu

ortamda Numanzade'nin vatanseverlik duyguları ve düşünceleri onu siyasallaştırmış ve bu aydınların düşüncelerini yakından izlemeye götürmüştür (Numanzade, 2000; Teyyubova, 2022; Çınar, 2024b).

Numanzade, Osmanlı Devleti'nin kendini toparlaması için köklü değişiklikler yapması gerektiğini savunan Jöntürk (Genç Türkler) hareketindeki aydınların görüşlerini yakından izledi (Numanzade, 2000, s. 37; Kemaloğlu, 2025, s. 12). Osmanlı Devleti'nden ayrıldıktan sonra o sıralarda Rus yönetiminde olan Ahıska'ya döndü. Burada bilimsel bilgilerin öğretildiği Türkçe eğitim yapan bir okul açmak istedi. Çarlık yönetiminin izin vermemesi nedeniyle okulu açamadı. Ancak toplumun kurtuluşunun eğitimle, özellikle bilimsel olan eğitimle olanaklı olduğunu bilmekteydi. Yeni ve bilimsel eğitim veren okullara usûl-i cedîde mektepleri denilmekteydi. Numanzade, toplumu yeni bilgilerle eğitmek amacıyla Azerbaycan'ın çeşitli köy ve şehirlerinde bilimsel okulların açılmasını özendirdi ve öğretmenlik yaptı (Numanzade, 2000, s. 47). Şeki'de usûl-i cedîde mektebinde (1894-1896), Şeki cami mektebinde (1898-1900), Şamahı'da (1900-1902) öğretmenlik yaptı. Ders kitapları yazdı (Sanılı, Ne'manzada ve Axundov, 1930). Halkı eğitmek gerektiğini de düşündü ve gazeteci yazar olarak topluma seslendi.

Fotoęraf 1. Ömer Faik Numanzade (Ömar Faiq Nəmanzadə)

Numanzade; gençliğinde Jöntürk hareketinin sempatizanı, “Molla Nasreddin” gibi önemli bir gazetenin kurucularından biri, tanınmış bir gazeteci ve yazar (Musayeva, 2023), toplum kalkınması için mücadele etmiş bir aydın, Ahıska'da devlet kurucusu (Çınar, 2024a), Azerbaycan'daki katliamları durdurmak için Kafkas İslam Ordusu'nun oluşturulması kararının etkileyicilerinden biri (Keykurun, 1998; Akpınar, 2023; Aşırılı, 2023), demokrat bir politikacı (Eyyubov, 2011, s. 212), diplomat (İshakov ve Chitilov, 2025) ve sadece Azerbaycan'ın değil, Türk Dünyası'nın de önde gelen aydınlarından biridir (Hacılı, 2023). Numanzade, tarım toplumundan sanayi toplumuna geçen ve bilimsel-teknolojik atılım yapan Avrupa karşısında geride kalan Türk ve İslam dünyasının bu yeni yapıya uyum sağlayarak atılım yapması için mücadele eden öncü aydınlardandır.

Numanzade, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşunda gerek düşünce adamı gerekse bürokrat olarak önemli görevler yapmıştır. Muradov, devlet başkanı Resulzade'nin Numanzade'nin düşünce ve önerilerine önem ve değer verdiğini belirtir (Muradov, 2021, s. 400-404) Nitekim Numanzade'nin Gürcistan hapishanelerinden kurtarılmasında etkili olmuştur. Numanzade, Resulzade döneminde Azerbaycan'ın kuruluşunda bir üst bürokrat olarak da görev yapmıştır. Azerbaycan Hükümeti'nin 16 Sentyabr (Eylül) 1919'da çıkardığı müfettişlik kanuna dayanarak Mülkiye Başmüfettişi olarak atanmıştır. Numanzade, 23 Sentyabr 1919'da Azerbaycan İçişleri Bakanlığı memurlarına gönderdiği genelgede Mülkiye Başmüfettişi ünvanını kullanmakta ve genç cumhuriyetin sağlam temeller üzerine kurulup gelişmesine katkı sağlamak için görevlileri devlet ciddiyeti ve saygınlığına uygun davranmaya çağırmaktadır (Nemanzade, 2024, s. 366). Numanzade, sadece gazeteci ve aydın değil, aynı zamanda bir devlet adamıdır. O, hem Resulzade hem de Bolşevizm sonrasında Nerimanov zamanında Azerbaycan'a hizmet etmiş, çalışmalarını her iki yönetim tarafından da desteklenmiştir. Numanzade, 1923'ten sonra Azerbaycan eğitim sisteminin kuruluş çalışmalarına da katılmıştır (Ələkbərli, 2021, s. 5).

Numanzade, Sovyetler Birliği'nde “repressiya” olarak bilinen yoğun baskı döneminde (Teğin, 2023) Gürcistan'da ciddiyetsiz bir mahkemede yargılanarak “halk düşmanı olmak” suçlamasıyla 1937'de kurşuna

dizilerek öldürülmüştür. 1953'te yeniden yargılanmış ve masum olduğu belirtilerek aklanmıştır. Mezarının yeri halen bilinmemektedir. Aklanmış olsa da üzerine yapııştırılan "halk düşmanı" etiketi yüzünden Sovyet rejimi süresince Numanzade üzerinde yapılan yayınlar azdır (Hüseynov, 2025). Yine de Muxtar Qasimov 1965 yılında "Molla Nasreddin" dergisi hakkında yaptığı tez vesilesiyle ondan söz etmiştir. Onun dışında Vahidov, Rzayev, Zamanov, Vahapzade, Hüseynov, Qurbanov gibi yazarların çalışmaları yayımlanmıştır (Mirzəyeva, 2023, s. 119). Azerbaycan devlet başkanı İlham Aliyev'in 2022 yılında yayınladığı genelge ile Numanzade'nin doğumunun 150. yıldönümünün etkili biçimde kutlanması duyurusu gereği birçok etkinlik ve yayın yapılmıştır. Bunlardan Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Dilcilik Enstitüsü'nün yayınladığı "Ömər Faiq Nemanzadə və Ana Dilimiz" adlı editörlü kitap ve Çapar dergisinin iki ciltlik "Ömer Faiq Nemanzade özel sayısı" önemli makaleleri toplamıştır. Çınar'ın (2024a, 2024b) Numanzade'nin eğitim anlayışı ve Ahıska Türklerinin haklarını savunması konusundaki yayınları da Numanzade'nin mücadelesinin ortaya konulmasında belirtilmesi gereken çalışmalardır. Bunların yanı sıra Musayeva (2023), Çitil (2023) ve Hüseynov (2025) gibi araştırmacıların yayınları da Numanzade'nin çalışmalarını yeniden gündeme getirmektedir.

Sanayi Devrimi'nin Sonuçları

Türk Dünyası, ilk çağdan orta çağın sonuna kadar süren tarım toplumuna uyum sağladığı gibi bu ekonomik-toplumsal sistemde çok başarılı olmuş, büyük devletler kurarak uygarlığa en üst düzeyde katkıda bulunmuştur. Bu süreçte 8-14. yüzyıllarda bilim ve uygarlığın öncüsü olma rolünü de oynamış, bilimsel gelişme için uygun ortam ve koşullar sağladığı gibi çok sayıda büyük bilgin de yetiştirmiştir. Ancak nedenleri önceden başlamış olmakla birlikte 16. yüzyıldan sonra bilim kültüründe gerileme olmuştur. Bu dönemde Avrupa'da Rönesans, Reform ve Aydınlanma Felsefesi gibi gelişmelerle Avrupa bilim toplumu olmuş ve bilimsel-teknolojik atılım yapmıştır. En gelişmiş Türk Devleti olan Osmanlı Devleti başlangıçta Avrupa'daki bilimsel gelişmeleri izlemeye tenezzül etmemiş, sonra da gelişen ve değişenin ne olduğunu kavrayamamıştır. Yine de Avrupa devletleriyle olan savaşlarda yenilince Avrupa'daki değişmeyi anlamaya çalışmıştır. Öykünme biçiminde başlayan Avrupalılaştırma / Batılılaştırma doğrultusunda birçok ıslahat yapmıştır. Avrupa'da olan kurum ve uygulamaları benimseme biçiminde olan bu ıslahatlar toplum tarafından genellikle uygun bulunmamış, karşıt tepkiler gelişmiştir. III. Selim yenilikçiliği canıyla ödemiştir. II. Mahmut'un yenilik çalışmaları da dirençle karşılanmış, ona "Gavur Padişah" denilerek yaptığı ve yapacağı reformlar sekteye uğratılmıştır.

Avrupa'da değişimi başlatan bilimsel eğitimi ve o bilgiyle donanmış kişilerin verimlilikleriydi. Bu birikimdeki insanlar motoru icat etmiş, motor da sanayileşmeyi başlatarak birçok ekonomik ve toplumsal dönüşüme yol açmıştır. İnsan ve hayvan gücüyle üretim yapan atölyelerin yerini motor ile işleyen fabrikaların alması üretim patlamasına, refah artışına ve bolluğa yol açmıştır. İnsanlar köylerden şehirlere akın etmiş, geniş aile dağılıp onun yerini çekirdek aile almış, parlamenter demokrasi kurulmuş, egemenlik krallardan halka geçmiş, kadınlar toplumsal yaşama katılarak erkeklerle eşit haklara sahip olmuşlardır. Buna benzer birçok gelişme, motorun yol açtığı Sanayi Devrimi'nden kaynaklanmıştır. Sanayi Devrimi'nin ortaya çıkardığı bu sürece modernleşme denilmektedir. Türk Dünyası'nın Avrupa'nın bilimsel-teknolojik atağı karşısında gecikmesi modernleşmeyi geç kavramasından kaynaklanmıştır. Yine de Osmanlı Devleti, başta askeri okullar olmak üzere rüştiye ve idadi türü bilimsel/laik eğitim yapan okullar açarak modernleşme sürecine katılmaya çalışmıştır. II. Mahmut dönemi bilimsel eğitim yönünden önemli atılımların başlangıcı olmuştur (Berkes, 2003). Bir yandan bilimsel eğitim yapan okullar, geleneksel dinsel eğitim yapan medreseler ve yabancı ülkeler tarafından açılan misyoner okullarının yetiştirdiği birbiriyle uyumsuz öğrenciler Osmanlı Devleti'nde çatışma konularını ortaya çıkarmıştır. Osmanlı ıslahatçılığı halktan beklediği desteği göremese de Jöntürk hareketi, Anayasacılık ve Meşrutiyetçilik gibi daha sonra Cumhuriyetçiliğe dönüşecek oluşumları geliştirmiştir.

Sanayi Devrimi'nin sonuçları Rusya Müslümanlarını da etkilemiştir. Avrupa'daki gelişmeleri yakından izleyen Kazan Tatarları yeni çağı ve olanaklarını iyi kavramış görünüyordu. Modernleşmenin gereklerini yerine getirerek, Rusya'nın ileri toplumlarından biri oldular. Böylece hem Rusya'nın hem de Türk Dünyası'nın lokomotifine haline geldiler. Millî uyanış ve Ceditçilik hareketi de Türk Dünyası'na buradan yayıldı (Kasimov, 2009; Andican, 2003; Rüstəmov, 2015, s. 588; Gaspralı, 2016).

Cedit Hareketi

Osmanlı devlet bürokrasisi, Avrupa'daki gelişmeleri toplumun bir kısmının isteksizliğine karşın ülkeye yerleştirmeye çalışmış ve bu çabalar devlet yıkılıncaya kadar sürmüştür. Başarılı olup olmadığı tartışmasına girmeden şunu söylemek olanaklıdır: Yapılan ıslahatlar yıkılışı önleyemese de hem devleti güçlendirmiş

hem de Türk Dünyası'ndaki yenilikçilik düşüncesini harekete geçirmiş ve cesaret vermiştir. Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran insanların ıslahat döneminde açılan bilimsel eğitim yapan rüştiye ve idadilerde yetişmesi de Osmanlı ıslahatçılığının eseridir. Bu yazının konusu olan Numanzade de bu okullardan biri olan Darüşşafaka Mektebi'nde yetişmiştir.

Türk Dünyası'ndaki gerilemeden rahatsız olan aydınların bir kısmı Rusya Müslümanları arasındaydı. Tataristan-Kazan ve Kırım medreselerindeki müderrisler Müslümanlar yerinde sayarken etraftaki diğer toplumların gelişmelerini ibretle izliyor ve çare arıyorlardı. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki ıslahatlarından aldıkları ilhamla Ceditçilik (yenilikçilik) düşüncesini geliştirdiler ve savundular. Bu müderrisler arasında Abdünnasır Kursavi (1776-1812), Şihabeddin Mercani (1818-1889), Damolla İkrâm (1847-1925), Damolla Alimcan Barudi (1857-1921) ve Rızaeddin Fahreddin (1859-1936) gibi aydınların adı öne çıkmıştır. Ceditçilik düşüncesini bir toplumsal dönüşüm hareketine dönüştüren ise Kırımlı gazeteci yazar İsmail Gaspıralı olmuştur (Yuzeyev, 2004; Bozkurt, 2004). İsmail Bey, "Tercüman" gazetesi ile Ceditçilik düşüncesinin bütün Türk Dünyası'nda yaygınlaşmasını sağlamıştır.

Ceditçilik hareketi ile Osmanlı ıslahatçılığının benzerlik ve farklılıkları vardır. Benzerliği Türk ve Müslüman toplumların çağın ilerleyişine uyum sağlayamayıp geride kaldıklarını kabul etmeleri ama buna teslim olmayışlarıdır. İster ıslahatçılık isterse Ceditçilik olsun, her iki akım da "Sömürgeleşmemek için ne yapmalıyız?" sorusuna yanıt aramıştır. Yanıtı da bulmuşlardır: Bilim toplumu olmak, bilimsel-teknolojik atılım yapmak, yeni yöntemlerle üretim yapmak. Her iki yenileşme düşüncesi de toplumsal kalkınmayı amaçlamış ve bunun için eğitimi temel araç olarak görmüştür.

Farkları da belirgindir. Osmanlı ıslahatçılığı Batılılaşmak, Avrupaileşmek gibi bir düşünce ve eylem içindedir. Avrupa'ya benzemek için ona öykünmek (taklit etmek) anlayışı egemendir. Bu anlayışın kısmen anlaşılabilir bir gerekçesi vardır. Bir işin nasıl yapıldığını bilmeyenler onu taklit ederek öğrenirler. Ancak bunun süreklileşmemesi gerekir (Çınar, 2014). Batıcılığın süreklileşmesi bir tür gönüllü sömürgeleşmeye dönüşebilir² Osmanlı ıslahatçılığının öykünmecilik niteliği Türklük ve Müslümanlık bilincindeki kitleleri rahatsız etmiş, "Frenk mukallitliği" eleştirileriyle karşılaşmıştır. Bu eleştirilerin hepsi haksız sayılamaz. Öykünmecilik konusunda Ziya Gökalp'ın haklı eleştirileri vardır. Gökalp, kozmopolit eğitim yerine millî eğitimi savunuyordu. Ona göre eğitimde en büyük sorun eğitimin millî olmamasıydı. Ulusal vicdanı oluşturmak ve kişilikli yurttaş yetiştirmek için millî eğitim en büyük beklentiydi. "Başka milletlerde en seciyeli ve en ahlaklı kimseler tahsilde en ziyade ileri gitmiş fertler arasından çıktığı halde bizde ekseriyetle bunun aksi vaki oluyor. Türkiye'de vatan için en muzır adamlar medrese yahut mektepten nasip alanlardır." (Gökalp, 1964, s. 108). Gökalp, Durkheim'den olduğu kadar Azerbaycanlı düşünür Hüseyinzade Ali Turan'dan da etkilenmiştir (Uca, 2017, s. 128). Ceditçi akımdan gelmesi bile ulus-devlet ve milliyetçilik düşüncesine erişmiş bir düşünürdür. Cumhuriyet döneminde eğitim alanında gerçekleştirilen birçok reformun hayata geçirilmesinde Gökalp'ın millî kültürü esas alan fikirlerinin etkisi büyük olmuştur (Kartal, 2024, s. 221). Buna karşın, Osmanlı ıslahatçılarından bir kısmı (Osmanlıcı, Batıcı, İslamcı kesimler) 1920'lerde bile hâlâ millet ve milliyetçilik düşüncesine erişememiştir. Öte yandan Ceditçiler ise erken zamanlarda ulus-devlet ve milliyetçilik düşüncesine erişmiş (örneğin Akçura'nın Üç Tarz-ı Siyaset makalesi) ve "Dilde, işte, fikirde birlik!" düşüncesini ilke edinmişlerdi.

Geri kalmışlıktan kurtulmak ve Avrupa'nın bilimsel-teknolojik atağına karşılık vermek için toplumsal kalkınma konusunda Ceditçiler Osmanlı Batıcılarından ayrılır. Ceditçiler "Batıdan bilimi öğrenelim, kültürü kalsın." gibi bir anlayış içinde değildir. Onlar Batı'dan ayıklanmış bilgi ve beceri edinilmesine gerek olmadığı görüşündedirler. Avrupa'nın ilerleyişini çözmüşlerdir: Türk toplumlarının bilimsel bilgiyi öncelemesi ve kullandığı bütün geleneksel iş yapma ve üretim yöntemlerini gözden geçirip olabildiğince yeni ve bilimsel yöntemler (usul-i cedide) kullanmasını öneriyorlardı. Ceditçiler, Avrupa'ya benzemek değil, onlara karşı yeni ve ulusal bir uygarlık tasarımıyla çıkmak gerektiğini savunuyordu. Ceditçi düşünceler Kırım'da İsmail Gaspıralı'nın "Tercüman" gazetesiyle, Kafkasya'da da Numanzade ve Mehmetquluzade'nin birlikte çıkardığı "Molla Nasreddin" dergisiyle topluma aktarılıyordu.

Ceditçilerin Programı ve Karşıtları

Ceditçilik, devrimci bir harekettir. Ceditçiler, yüzlerce yıldır süren ama koşullar değiştiği için artık kullanılamayan, sırf geçmişten geldiği ve daha iyisinin bilinmediği için sürdürülen, işlevsiz geleneksel

² Osmanlı Devleti zamanında gönüllü sömürgeleşme (self colonization) özellikle mekteplerde yaygınlaşmıştı. Türk ve Müslüman olmaktan utanan Avrupa hayranlarının sayısı az değildi. Bu bir tür mankurtlaşmadır. Atatürk, 1924'te Samsun'da öğretmenlerle yaptığı konuşmada bu sorundan söz eder. Tevhidi tedrisat düzenlemesinde medreselerle birlikte o tür mektepler de kapatıldı.

yöntemlerden kurtulmak ve toplumu da kurtararak, onların yerine yeni, bilimsel bilgiye dayalı ve kullanışlı yöntemleri topluma kazandırmayı hedeflemekteydi. Bunu yaparken Ceditçilerin karşısında belirgin iki kesim vardı: Var olan köhne durumdan yararlandıkları ve yeni olanın neler getireceğini bilmediği için eldekini koruma mücadelesi veren kadimciler ve yönettiği Müslüman toplumların aydınlanmasına kuşkuyla bakan gayrimüslim devletler (Çarlık Rusya'sı ve Çin gibi) vardı. Bunların yanında bir de yüzlerce yıldır cahil bırakılmış büyük kitleler bulunuyordu. Bu kitleler, sonuçları henüz belirsiz olan yeniyi benimsemek yerine bilineni tercih ediyor ve genellikle ceditçilerin karşıtlarına destek veriyordu. Ceditçilerin bu engelleri aşması gerekiyordu.

Ceditçiliği bir kültürel değişim hareketine dönüştüren İsmail Gaspıralı, Ceditçilik karşıtlarıyla tartışmamaya ve sürtüşmemeye gayret etmiş, çatışmama politikası izlemiştir. Onlarla çatışmaya ayıracağı enerjiyi önerdiği yeni yaklaşım ve yöntemleri uygulamaya ve tanıtmaya harcamıştır. Yenilikçi sonuçlar birçok kesimi memnun etmiş ve özellikle Kadimcilik kendiliğinden sönmüştür. Çarlık Rusya'sında yaşayan İsmail Gaspıralı'nın Çarlık yönetimini tedirgin edecek çıkışları olmamış, mücadelesinin ayrılıkçı bir hareket değil, Müslüman toplumu çağdaşlaştırmak olduğuna yönetimi ikna etmiştir. Bu ikna etme başarısı Bolşevik Devrimi'nden sonra da devam etmiş, ilk on yılda İsmail Gaspıralı ölüm yıldönümlerinde anılmıştır.

Ceditçilerin hepsi kadimcilere karşı İsmail Gaspıralı'nın izlediği çatışmama taktiğini izleyememiştir. Örneğin, Ömer Faik Numanzade, irtica ile çatışmak zorunda kalmıştır. Bu çatışmada uzlaşmak gibi bir yol da izlememiş; tam tersine kadimcilerin üzerlerine gitmiştir (Mehdiyeva, 2023, s. 42; Çınar, 2024b, s. 281). Eyyubov (2011, s. 209), Numanzade'nin, şark fanatizmine ve despotizmine karşı kararlı bir mücadele yürüttüğünü belirterek "O, maarifçi H. Zerdabi'nin ilmi görüşlerinden ve eski dünyaya karşı çatışma yöntemlerinden hayli yararlanmıştı." demektedir.

Ceditçiler, toplumu içinde yaşanan çağa uygun hale getirmek için yolda engelleri kaldırmakla uğraştılar. Bu engeller çeşitli kurumların artık çağdışı kalmış görüşlerinin muasırlaştırılması (güncellenmesi) önündeki engellerdi. Bu engeller cehaletten kaynaklanmakla birlikte, bu cehaletin din kılıfı kullanması yüzünden düzeltilmesi zor olan engellerdi. Zira, cehaleti gidermekle uğraşırken takdir görmek bir yana, bazıları bunu dine saygısızlık olarak anlamakta ve anlatmaktaydı. Sıradan bir okuma yazma öğretimi yöntemini sorgulamak ve değiştirip yerine daha uygun olanını tanıtmak bile direnişle karşılaşılıyordu. Ceditçilerin işi çok zordu.

Bütün güçlülere karşı Ceditçilik düşüncesi, 1880-1920 yılları arasında Türk Dünyası'nda en etkin ve güçlü siyasal akım ve kalkınma programı olmuştur. Ceditçilik, Türk Dünyası'nı dönüştürmüş, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda da etkili olmuştur.

Numanzade'nin Ceditçiliği

Numanzade, Ceditçi bir ideolog olarak düşünülebilir mi? Hayalini kurduğu kapsamlı toplumsal yapı, bunun tanıtımı için ortaya koyduğu program niteliğindeki görüşler ve onları uygulama ile somutlaştırması, inandığı gelecek güzel günler için kitleleri ikna etmesi onu bir ideolog olarak ele almayı gerektirir. Bu ideolog aynı zamanda çağının ilerici düşünürlerinin benimsediği Ceditçilik düşüncesinin de paydaşlarından biridir.

Numanzade, demokratik cumhuriyet ilkelerine göre işleyen bir toplum düzeni peşinde olmuştur. Ona göre Rusya ve Osmanlı devlet yönetimlerindeki mutlak monarşi düzeni keyfi yönetime yol açmaktadır ve böyle bir devlet, millet için büyük bir leke anlamına gelmektedir (Eyyubov, 2011).

Numanzade, artık köhnemiş toplumsal yapının yerini daha işlevsel olanın alması için birçok konuda mücadele etmiştir. Toplumun bilim toplumu olması, bilimsel eğitimin yaygınlaştırılması, alfabenin değişmesi, dilin sadeleştirilerek halkın konuştuğu Türkçenin benimsenmesi, kadınlara insan olmaktan kaynaklanan haklarının geri verilmesi, dinî inançlara eklenmiş hurafe ve rivayetleri ayıklayarak inancın akılla temellendirilmesi gibi konularda topluma eğitici önderlik rolü oynamıştır. Bunlar aynı zamanda Numanzade ceditçiliğinin belirgin yönleridir. Numanzade, Ceditçilik bakımından çok yönlü mücadele içindedir ancak bunların içinde özellikle göze çarpanlar aşağıda başlıklar halinde toplanmıştır.

Uluslaşmak ve Millî Eğitim

Sanayi Devrimi'nin tetiklediği ırkçılık düşüncesi, toplumların genellikle ümmet biçimli örgütlenmelerini ortadan kaldırmıştır. Bu süreçte ırkçılık ve mezhepçilik gibi ideolojiler yükselmişse de yol açtığı olumsuz sonuçlar hümanist düşünceye zemin açmıştır. Irkçılığı önlemek ve toplumu bütünleştirmek için milliyetçilik; din ve mezhep ayrımcılığını önlemek için de laiklik hukuk sistemlerine girmiş, toplumsal

zemin milliyetçilik ve laikle temellendirilmiştir. Böylece demokratik ve laik ulus devlet sistemi ortaya çıkmıştır. Ceditçiler bunu görmüş ve doğru çözümlenmiştir. Yusuf Akçura'nın "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı küçük kitabı bunun tartışıldığı bir bildiridir. Yayınlandıktan sonra Türk düşünce yaşamında çok etkili olmuştur. Bu kitapta Türkiye Cumhuriyeti'nin demokratik, laik bir ulus devlet olarak kurulmasında etkisi olan düşünceler dile getirilmiştir. Bu düşüncelerin doğal sonucu Türkiye'nin ümmetçi değil ulus temelli, laik bir ülke olması gereği idi. Ulus devlet, içinde çeşitli kavim ve mezhepler olsa da herkesi eşit yurttaşlar olarak gören ve tek millet düşüncesine dayalı bir sistemdir. Dünyanın neredeyse tüm ülkeleri küçük farklılıklarına karşın ulus devlet modelindedir. Düzen bu olunca, eğitimin de millî olması, milletin gereksinimlerini karşılaması ve kültürel kalıtın aktarılmasına dayanması gerekiyordu. Ceditçiler, Gaspıralı örneğinde olduğu gibi, bunun programını da yaptılar (Gaspıralı, 2022).

Numanzade, ırkçı ve ümmetçi değil; milliyetçi bir düşünürdür. "Asâr-ı Neşr-e Davet" (Nemanzade, 1905), "Milletperestlik zamanıdır" (Nemanzade, 1906), "Millileşmek 1, 2, 3" (Nemanzade, 1919), "Mən kiməm?" (Nemanzade, 2012) başlıklı yazıları başta olmak üzere bütün yazılarında millicilik, demokratlık, laiklik ve devrimcilik düşüncelerinin özellikleri görülür. Mehdiyeva (2023, s. 44), Numanzade'nin milliyetçiliğinin halkçılık anlamında ele alınması gerektiği görüşündedir: "Her iki sözün anlamı halkını çok seven, halkın yararına iş gören demektir." Bu düşünceleri onu eğitimi de millî açıdan ele almaya götürmüştür. Numanzade, milletin tarihi ve kültürel özelliklerine dayalı bir eğitimi savunmuştur (Çınar, 2023).

Numanzade, toplumsal bilincin uyanması için gayret eden öncü aydınlardan biridir. Uyanışı sağlamak için Tiflis'te Gayret matbaasını satın almış ve oradan yayın yapmıştır. Matbaaya "Gayret" adını vermesi de vatanın millettten gayret beklediğini vurgulamaktadır. Herkes okuyabilsin diye matbaada bastığı kitapları ücretsiz ya da çok ucuza sattırır. Gayret matbaasının amacını 1906'da "İrşad" gazetesinde (sayı 209) "Devet ve Tevegge" başlıklı yazısında şöyle yazıyordu: "Kim bu kutsal amaca iştirak edip millete bir hizmette bulunmak isterse, bizim köylerde, fakir halkın ağır yaşam koşullarından, istibdad idaresinin zararlarından, çağımızın ihtiyaç duyduğu meseleleri yazıp Molla Nasreddin'e veya Gayret matbaasına göndersin." Yazının devamında yazı ve kitapların çok ucuza veya bedelsiz basılıp şahsa teslim edileceğini yazmaktadır. Uyanış gayretinin örneğini de kendisi göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nde yetişmiş bir Kafkasya aydını olan Numanzade, 1906'da "İrşad" gazetesindeki "Milletperestlik Zamanıdır" başlıklı yazısında, Türk toplumunun geri kalması ve kültürel bozulmanın nedenlerinden birini de Rus işgalinin yol açtığı tahribata bağlar. "İstiladan sonra ahlakımızın bozulması, güzel millî âdetlerimizi yâdımızdan çıkarmamız, millî maarifimizi, kadim tahsilimizi terk edip, daha doğrusu terke mecbur olup yenilerden de bihaber olur, ortada maymun gibi kaldığımızı bakıp ecdadımıza hamiyet ve gayretsizlik gibi sıfatlar yakıştırmak insafsızlık olur." (Nemanzade, 2006, s. 131). Bundan kurtuluşu ise millî kültüre dayalı bilimsel bir eğitimde görür. Numanzade, eğitimi de dar anlamda ve sadece okulda edinilen bir nitelik olarak görmez; içine kültür politikalarını ve basını da alan toplumsal bir uyanış ve kalkınma eylemi olarak görür. Bu "maariflenme"³ sürecinde din adamlarının desteğini almak istese de zamanla umudu kırılır.

Numanzade, dinsel kimlikle ulusal kimliği birbirinden ayırmaktadır. 1917'de "Kardaş Kömeği" dergisinde yazdığı "Ben Kimim?" [Mən Kiməm?] başlıklı makalesinde dinî kimliğin sonradan edinilen bir nitelik olduğu halde Türklüğün daha eski ve asıl kimlik olduğunu belirler. Bu görüşünü "Şilikten, Sünnilikten, Babilikten evvel sen Türk idin. Şimdi de Türk'sün ve bundan sonra da Türk olarak kalacaksın." diyerek temellendirir.

Bilgiyi Bilimselleştirme ve Bilim Toplumu Olma

İnsanlar karşılaştığı sorunları çözerken kullandıkları bilgi, batıl inanç ya da mitolojik bilgi kırıntılarıysa ve bu tür rivayet ve hurafelere dayanarak karar veriyorsa, verdikleri kararın isabet derecesi çok zayıf olacaktır. Sıradan insanlar bir yana, kurum ve kuruluşlardaki etkili ve yetkili kişiler de akla, deneye ve bilimsel kanıta dayalı bilgiyle karar vermiyorsa o toplumun etkisizleşmesi kaçınılmazdır. Oysa, uygarlık

³ Sözcükler tarih içinde anlam değişikliğine uğrayabilir. Maarif sözcüğü de öyledir. Medresede verilen ve artık makbul sayılmayan "terbiye" yerine "maarif" sözcüğü tedavüle girmiştir. Maarif sözcüğünün II. Mahmut ıslahatları sonrasında yeni anlamıyla dolaşıma girmesini tarihçi Niyazi Berkes (2003: 179) şöyle açıklar: "İlim" sözcüğü "bilim" anlamını sonradan kazanmıştı. Öncesinde "ilim" *nakil* ve *akıl* yollarıyla yani Kitap ve Sünnet'ten gelen, *kıyas* ve *icmâ* ile yorumlanarak geliştirilen şeriat bilgisi demektir. Bu bilgiye sahip olana "âlim" denirdi. II. Mahmut zamanında yeni bilgi ve teknikler için ilim yerine fen terimi kullanılmaya başlandı.(...) "Maarif", sonradan "eğitim" anlamına gelmişse de o zaman geleneksel medrese "ilm"ine karşılık yeni ve bilinmeyen bilgilerle tanışma hatta "aydınlanma" anlamına geliyordu. Bu terimin ardından münevver (aydın) terimi çıktı.

tarihi, bilimsel teknolojik gelişme gösteren toplumların gelişip refah içinde yaşadığını göstermiştir. Bunu oluşturmak ve sürdürmek ise eğitimle olan bir işlemdir. O halde eğitim kalkınma için yapılır. Ancak bu eğitimin ezberci-skolastik eğitim değil, bilimsel bilgi üretmeyi önceleyen bir eğitim olması gerekir. 19. yüzyılın sonunda Türk Dünyası; genel olarak uygarlık yarışında geri kalmış, yaptığı savaşları hep kaybeden ve sürekli işgallere uğrayan, bununla kalmayıp katliamlara maruz kalan bir dünyadır. Bunun altında yatan sorun çağdaş bilimsel bilgidir. Eğitim sisteminin dayandığı medrese bilimden kopmuş ve içinde yer aldığı toplumu da bilimsiz bırakmıştır.

Bu durumu fark eden Osmanlı Devleti yöneticileri birçok ıslahat yapmış, Batılılaşarak durumu düzeltebileceğini düşünmüştür. Bunda bir noktaya kadar başarı da elde etmişlerdir. Ancak toplumsal tepkiler de ortaya çıkmıştır. Yine de Namık Kemal ve Midhat Paşa gibi aydınların ıstıttığı yol 20. yüzyılın başında Ziya Gökalp, Yusuf Akçura gibi düşünürleri ortaya çıkarmıştır. Bu düşünürlerin biri de eğitimini Osmanlı bilimsel okullarında tamamlayan Numanzade'dir.

Numanzade'nin bilimsel bilginin önceliğini savunan birçok yazısı olmakla birlikte Ahund Ebuturab'ın "Bize hangi ilimler lazımdır?" başlıklı yazısında ileri sürdüğü görüşlere karşı yazdığı yazı ve "Işığımız sönmeyecektir" başlıklı yazıları hemen dikkati çekmektedir.

"Açık Söz" gazetesinde 1916'da yazdığı "Işığımız Sönmeyecektir" yazısında, "Bir zamanlar İbn-i Sinalar, Farabiler, Cevheriler, Uluğ Beyler, Celaleddin Rumiler, Alishir Nevailer, Fuzuliler ve daha niceleri gibi Türk oğlu Türk âlimler yetiştiren bir milletin ışığı sönmeyecektir." demektedir. Bu yazısında bilimin Batı'dan alınması gerekmediğini, geçmişteki başarıların kimseyi taklit etmeden, çağın gereklerine uygun yöntemlerle yeniden gerçekleştirilebileceğini söylemektedir (Numanzade, 2006, s. 220; Əsgərzadə və Həşimzadə, 2022).

Numanzade, toplumun gözlenen kültürel durumunu şöyle betimlemektedir: "Bütün düşüncelerin din etrafında oluştuğu, bütün tartışmaların Şiilik-Sünnilik üzerine olduğu, bütün konuşmaların müminlik-kâfirlik hakkında yapıldığı, bütün ümit ve kaygıların cennet ve cehennem etrafında döndüğü, hülâsa her şeyin "eski" üzerine kurulduğu bir zamanda bir memlekette..." (Numanzade, 2000, s. 52) ilerleme olmaz! Bu zihinsel daralmanın bilgiyi bilimselleştirmekle, bilimsel bilgi edinip kullanmakla kısır döngünün aşılabileceğini önermektedir.

Eğitimin yaygınlaştırılması ve bütün toplumun bilimsel eğitimden geçirilmesi gerekmiştir. Bu ise halkın dilinin bilim kültür ve eğitim dili olmasını gerekli kılmıştır. Böylece dilde sadeleşme, alfabenin değiştirilmesi gibi devrimci çalışmaları yapmaya zorlamıştır.

Milletin Dilini Bilim, Kültür ve Devlet Dili Yapma

Ceditçiler, Türk modernleşmesi için birçok görüş ve düşünce geliştirmiş, proje üretmişlerdir. Bunlara uygulanabilmesi için halka anlatılması ve desteğinin alınması gerekiyordu. Burada karşılaşılan sorun dil ile ilgiliydi. Halk, Türkçe konuşuyordu ama aydınların konuştuğu yapay dili anlamıyordu. Olması gereken, aydınların halkın dilini konuşma ve yazı dili haline getirmesiydi. Bu sorun ceditçileri dil ve alfabe sorunuyla ilgilenmek zorunda bırakmıştır. Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinde bilim ve din dilinin Arapça oluşu, bu dilin yanına Farsçayı da alarak Türk devletlerinin ortak bilim, sanat ve devlet dilini etkilemiş, Osmanlı Türkçesi adı verilen yapay bir dili ortaya çıkarmıştı. Bu dili ne Türkler ne Araplar ne de Farslar anlayabiliyordu. Aydın ve bürokratların kendi aralarında konuştukları bir dildi (Levend, 2011). Halk bu dili yüzlerce yıldır öğrenmediğine göre kısa sürede öğrenmesi de mümkün değildi. Bürokrasi ve aydınların halkın dilini yani Türkçeyi konuşması gerekiyordu. Konu o denli kapsamlıydı ki çözümü de zaman almıştı. Etki ve tartışmaları halen sürmektedir.

Gaspıralı ceditçiliği, halkın anlayacağı dilin nasıl olması gerektiğini tartışırken, en gelişmiş edebiyatın Osmanlı Türklerinde olmasına rağmen kullandıkları dilin millî dil olmadığı saptamasını yapar (Gaspıralı, 2021, s. 28-29). Bununla birlikte Gaspıralı, İstanbul halkının konuştuğu Türkçeyi milletleşme süreci içinde bütün Türk Dünyası'nın edebî dili haline getirmeye karar vermiştir (Akpınar, 2022, s. 16).

Dil sorunu sadece halkın konuştuğu sade Türkçeyi benimseme konusu da değildi. Çünkü Türkçenin yabancı sözcüklerce istila edilip kirletilmesi, büyük ölçüde kullanılan Arap alfabesinin Türkçeye uygun olmamasından kaynaklanıyordu. Örneğin "öldü" sözcüğünü o alfabe ile yazmak ve doğru okumak mümkün olmadığı için Arapçadan "vefat" sözcüğü dilimize girdi, çünkü ancak Arap harfleriyle onu doğru yazmak ve okumak mümkündü. Kısacası harflerin de değiştirilmesi gerekiyordu.

Dil ve alfabe sorunu konusunda Numanzade de birçok yazı yazarak sorunu ortaya koymuş, bunun nasıl çözümlenebileceğini açıklamıştır. O, önce dil sevgisini dile getiriyordu. 1915 yılında “Yeni İkbal” gazetesinde şöyle yazmıştı: “Milletimizi sevmek için en önce dilimizi sevmeliyiz. Hem de öyle bir aşkla sevmeliyiz ki, hiçbir şey ona engel olamasın. Muhabbetimizin en üst katına dil muhabbetini çıkarmalıyız. Dilimizi sevmek hepimizin en mukaddes borcu olmalıdır.” (Akt. Mehdiyeva, 2023) Arap harflerini kullanmak ve bu kullanımdan kaynaklı olarak Türkçeye yabancı dillerden geçen gramer kuralları ve sözcüklerden kurtulmak gerektiğini toplum kalkınması için gerekli gördüğünü anlatmıştır.

Numanzade, 1909’da “Terakki” gazetesinde yazdığı yazısında, geçmişteki hatalardan ötürü dilimize giren yabancı sözcükler yüzünden bilginin topluma nüfuz edemeyişini şöyle açıklar: “Yazıklar olsun ki, dilimizin yarısını Arap ve Fars sözleri ile doldurup bizi dilsiz ve bedbaht etmişler. İlim ve marifetin toplum arasında yayılmasına büyük engel olmuştur.” (Nemanzade, 2006, s. 171) “Alim görünmek” gibi bir hatanın yapıldığını şöyle örneklendirir: Mesela: Tanrı, ana, ata, kardaş, yoldaş, çörek, su, tuz, ot, gök, yer, ev, eşik, sevgi, istemek, yeşil, kırmızı... gibi üç dört yaşındaki balalarımızın bildiği binlerce Türk sözünü bırakıp yerine “Hakkı-teala, peder, mader, refik, hemşire, pak, maşir, sema, zemin, astane, muhabbet, sebz, xüze, sürx sözlerini kullanıp yazıyor, bundan saygınlık güman ediyoruz.” (Nemanzade, 2006, s. 171). Numanzade, dilimize giren tüm yabancı sözcüklere karşı değildi. Türkçe karşılığı olduğu halde dilimize giren ve gereksizce, özenti nedeniyle kullanılanların dili ve dilin mantığını bozduğunu savunuyordu. Bir Türk’ün doğru bir cümle yazabilmesi için Arap ve Fars gramerini de bilmesi gerektiğini acı biçimde dile getiriyor ve bunun hem ulusal onur düşüncesine aykırılığını hem de okuma yazmayı zorlaştırdığını anlatıyordu. Numanzade (2006, s. 31), 1904’te “Şarki Rus” gazetesindeki yazdığı “Dilimiz İmlamız” başlıklı yazısında, yazı dilinin işlevselliğini öne çıkarır. Halk için yazılan kitap ve gazetelerin anlaşılması isteniyorsa gereksiz Arapça ve Farsça sözcük ve yazım kalıplarını bırakmak gerektiğini dile getirir.

Numanzade, yazarların yazılarını avam (halk) için değil has (üst sınıf) için yazdığını belirtip “Millete hâkim olan has değil avamın düşüncesidir. Onlara erişmeye çalışmalıyız.” der. Millete hizmet etmek isteyenler çoğunluğun dili ile yazmalı, bu dille alay edilmemeli, Arap ve Fars sözcükleri ile doldurulmuş metinleri de edebiyat sayıp gurur duyulmamalı düşüncesindedir (Nemanzade, 2006, s. 173).

Numanzade, Türk Dünyası’nın dayanışması gerektiği görüşünü de savunur. Bunun yolunun dil birliğinden geçtiğinin de farkındadır. Türk lehçeleri arasındaki küçük farklılıkların abartılmaması gerektiği görüşündedir. Türk lehçelerinin diyalekt düzeyinde öğrenilmesi gerektiğini savunur (Hacıyeva, 2008, s. 302).

“Millileşmek” başlıklı 1919 tarihli makalesinde Türkçenin önemini “Fransızca Batı’da ne ise Yakın Doğu’da da Türkçe odur.” diyerek belirtirken Türkçenin engelini sorgulamaya devam eder ve şu sonuca ulaşır: “Türkçenin basındaki zayıflığı Türkçenin özünde, onun eksik ve kabalığında değil, başına bela ettiği elifbasındadır. Doğrudan da Türkçemize konuşma ve ahengini olduğu gibi göstermeye, yazmaya asla yaramayan Arap elifbasını kabul ettikten sonra öz varlığını, öz istiklalini yitirmiş ve bugüne kadar Araplığa esir olarak hakirane ömür sürmüştür.” (Nemanzade, 2006, s. 247). Aynı yazının sonunda çözüm olarak da toplumsal bir devrim ile “Arap elifbası”ndan kurtulup uygun bir elifba kabul ederse Türkçenin kendi doğasına kavuşarak bağımsızlığını elde edebileceğini savunur. Bu önerisi bütün Türk lehçelerinden temsilcilerin katıldığı 26 Şubat-5 Mart 1926 tarihlerinde toplanan Bakü Türkoloji Kurultayı’nda gerçekleşecektir. Türk Dünyası bu kurultayda Latin alfabesine geçme kararı almıştır (Həsənlı, 1999; Ahmedova, 2021; Aydoğan, 2024). Türkiye 1 Kasım 1928’de, Azerbaycan 1 Ocak 1929’da Latin harflerine geçme kararı almışlardır.⁴ Azerbaycan’da Latin alfabesi üzerine çalışan komisyonda Numanzade’nin yeğeni Ahmet Pepinov’un bulunması da anlamlıdır (İbrahimov, 2024, s. 26). Numanzade’nin sadece görüş belirtmekle yetinmediği düşünülebilir.

Kadınlara İnsani Haklarını Geri Vermek

Toplumsal genel üretim teknolojisi, yaşam biçiminin büyük ölçüde belirleyicisidir. Tarım toplumu ya da sanayi toplumunda yaşamak toplumlarında aileden yerleşim birimlerine, değerler sisteminden yönetim sistemine ve cinsiyetler arası ilişkilere kadar birçok insani durumu etkiler. Tarım toplumunda geniş aileyle yaşamak bir zorunluluk iken sanayi toplumunda bu zorunluluk ortadan kalktığı gibi geniş aile bir sorun haline gelmiş ve çekirdek aile ortaya çıkmıştır. Çünkü tarım toplumunda köy yerleşimi ve insan emeğine

⁴ Azerbaycan ve SSCB içindeki Türk Dünyası Latin harflerini benimsese de 1939’da SSCB bunu engellemiş ve Kiril harflerine geçmelerini sağlamıştır. Her Türk lehçesi için ayrı Kiril harfleri düzenlemiştir. Bu işlem, Rusya’nın Türkiye ile Türk Dünyası’nın arasına yazılı iletişim engeli koymasına anlamına gelir.

dayalı üretim yapılırken sanayi toplumunda şehir ortaya çıkmıştır. Şehirde özellikle apartman yaşamının sürdüğü yerlerde birkaç kuşağın bir arada yaşadığı geniş aileyi sürdürmek zordur; gerek de yoktur. Böylece çekirdek aile ortaya çıkmıştır. Bu durum sanayi toplumunun bir sonucudur.

Sanayi toplumunun bir sonucu da cinsiyet rollerini ve cinsiyetler arası ilişkileri yeniden tanımlamak olmuştur. Tarım toplumunda nüfusun büyük çoğunluğu köylerde yaşardı. Köydeki iş bölümünde ağırlıklı olarak adamlar tarla ve bostanlarda çalışır, hayvancılıkla uğraşırken kadınlar ev merkezli bir yaşam sürdürür, çocuk bakımı ve yemek, ağartı yapımı gibi işlerle uğraşırdı. Bu yaşama biçimi adamları öne çıkaran, güçlü kılan nitelikler taşıyordu. Bunun sonucunda adam egemenliğine dayalı bir düzen kurulmuştu. Bu durum o koşulların doğal sonucuydu ve yanlış değildi: öyle gerekiyordu (Çınar, 2024c).

Sanayi Devrimi'nden sonra yaşam biçiminin değişmesiyle kadınlarla adamlar benzer işleri yapmaya başladılar. Örneğin işçi ya da öğretmen olmak gibi. Aynı eğitimi alıp, benzer işi yapıp aynı ücreti kazanınca aile ve toplumsal yaşamda da eşitliğin sağlanması en azından eski kadın-adam rollerinin değişmesi gerekmiştir. Ancak toplumun gelenek koruyucu kesimleri bu yeni rol dağıtımına karşı direnmeye başlamıştır. Bu durum, sanayi toplumunda tarım toplumundaki gibi yaşamak ya da şehirde köylü gibi yaşamak olarak tuhaf bir yaşama biçimini doğurmaktaydı. Doğal olarak bu uygulama kadınların aleyhinde sonuçlara yol açıyordu. Elbette kadınlar durumun farkında olsalar da bunu dile getirebilecek eğitim, bilgi ve beceri donanımından yoksundu. Dolayısıyla erdem sahibi adamlar, insan hakları eşitliği düşüncesinden hareketle kadınların haklarını savunmaya başladılar. Onlardan biri de Numanzade'dir.

Numanzade, anılarında Şeki'de öğretmenlik yaptığı yıllarda (1894-1896) kadınların toplumsal konumuyla ilgili gözlemlerini yazar ve kadının kurtuluşunun geleneğin dışına çıkaracak yeni bir bakış edinip insanları eğitmekle sağlanabileceğini vurgular (Numanzade, 2000, s. 63-64):

“Her yerde olduğu gibi burada da kadının hiçbir hakkı yoktu. Kadınlar erkeklerin tam manasıyla kölesi gibiydiler. Gerçek böyle olduğu halde buranın efendileri de İslam memleketlerinin her tarafında söylendiği gibi “İslam şeriatı kadınlara geniş hak ve hürriyet vermiştir” deyip duruyorlardı. Halbuki ne kadınların okuyabileceği bir mektep ne de onlar için kurulmuş bir cemiyet vardı. Kadınların bütün hayatları evlerin yüksek duvarlarla çevrilmiş avluları içerisinde geçiyordu. (...) Kadınlar kendilerine yapılan zulmü, eziyeti dinî bir gereklilik, takdir-i ilahi veya alın yazısı olarak kabul ettikçe çektikleri azaptan hiçbir zaman kurtulamazlar. Böyle bir kurtuluşu kadınlar erkeklerden beklememeli, kendileri elde etmelidir. Bu da ancak sosyal bir inkılap ve eğitim seferberliği ile gerçekleşebilir.”

Numanzade, başta “Molla Nasreddin” dergisi olmak üzere yazı yazdığı birçok gazetede kadın haklarını savunmuş bir demokrattır. “Molla Nasreddin” dergisi konuları mizahi bir üslupla ele almayı tercih eder. Kadınların eve kapatılması, kız çocuklarının erkenden evlendirilmesi ve kadın cehaletinin erkeklerinkinden daha yüksek olması dergide genellikle mizah kullanılarak anlatılır ve toplum dönüştürülmek istenir. Numanzade, 26 Mayıs 1907'de “Mektup” başlıklı yazısını bir kadın mektubu gibi yazmış ve “Bizim yüzü açık gezmemize şeriat izin verse de erkekler izin vermez.” (Numanzade, 2006, s. 267) diyerek erkek egemenliğini eleştirmiştir. 25 Haziran 1907'de yazdığı “Hicab meselesi ve cevabımız” başlıklı yazısında da birçok güvenilir dinî kaynağa atf yaparak yetkin bir ilahiyatçı gibi kadın kıyafeti ve eve kapatılması sorununu ortaya koyar. Sorunun dinden değil, cahil mollalardan kaynaklandığını dile getirir (Numanzade, 2006, s. 274).

Numanzade, Azerbaycan ve Kafkasya'da aydınlanma mücadelesi veren “Molla Nasreddin” dergisinin Memmetquluzade'yle birlikte kurucusu ve editörlerinden biridir. Bu dergi, kadın hakları sorununa da öncelikli konu olarak yer vermiş, birçok yazı ve haber yaparak toplumsal dönüşüme öncülük etmiştir.

Dinî Bilgilerin Yeniden Yorumlanması

Numanzade, İslam dininin içinde yaşanan çağın gelişmiş bilgi birikimi ve toplumun yeni gereksinimleri doğrultusunda yeniden yorumlanması gerektiği görüşündeydi. Ona göre İslam dini orta çağ Müslüman toplumunun gereksinimleri için o koşullara göre yorumlanmıştı ancak yeni bir üretim ve yaşam biçimi ortaya çıkmıştı. Din anlayışı, sanayi toplumunun ve Müslümanların çağdaş gereksinimlerinin engeli değil, kendi sistematığı içinde uygarlığın destekleyicisi olabilirdi. Din anlayışı, yenilenebilir ve amentü dışındaki konularda sadece orta çağ Arap toplumunu tekrarlamak için değil de her çağ ve her toplum için yorumlanabilirse bunu yapabilirdi. Numanzade, eğitim kurumu olan medresenin köhne, müderrislerin yetersiz olduğunu da gözlemliyordu. Müslüman toplumların geleneksel eğitim sistemleri çökmüştü, ıslahatla düzeltililebilecek gibi görünmüyordu. İslamiyet konusunda saygılı ve ihtiyatlı bir dil kullanıyor, modern eğitim ve bilimi destekleyen ayet ve hadislerle atf yapıyor ve toplumu değişime ikna etmeye çalışıyordu.

Numanzade, Osmanlı ıslahatçılığı ve Jöntürklük ile Tatar Ceditçiliğini kendi etnopedagojik birikimi ile birleştirip özgün bir senteze ulaşan bir düşünürdür. Buradan hareketle Numanzade, hâlâ geri kaldığını kabul etmeyip “Avrupalılar bilimi İslam medeniyetinden aldılar.” diye övünmeyi gereksiz ve utanç verici sayar. Ona göre utandırıcı olan Avrupalıların bizden medeniyeti çekinmeden alırken, bizim eski ama artık unuttuğumuz medeniyeti geri almaya ve öğrenmeye karşı direnmemizdir (Nemanzade, 2006, s. 27; Eyyubov, 2011; Çınar, 2024b, s. 258).

Numanzade ile düşünce yoldaşlığı yapan Mirza Celil (Memmetquluzade) de toplum kalkınması ve insan haklarının yerini bulması bakımından kadınlara haklarının iade edilmesi için mücadele ediyordu. Her ikisi de bu konuda çok sayıda yazı yazmış, konuşmalar yapmıştı. “Molla Nasreddin” dergisinde bunun birçok örneğini bulmak olanaklıdır. Ancak kültürel ve siyasal ortam bu meşru hakkı savunmak için çok tehlikeliydi. Şəfiqə Əfəndizadə'nin (2017) Bakü'deki öğretmenlik anılarında ilginç ayrıntılar bulmak mümkündür.

20. yüzyılın başında dönemin toplumsal cehalet koşullarında dini kendilerine siper edinerek insanları sömüren kişiler yaygındı. “Molla Nasreddin” dergisi ve onun önemli yazarı Numanzade bu durumla da mücadele etmiştir. Karşı taraf “Molla Nasreddin” dergisi ve yazarlarını dinsizlikle suçlamıştır. Dergi yazarları tehdit edilmiş, saldırıya uğramıştır. Dergi yazarlarından biri olan Aligulu Kemküsar 1919'da Tiflis'te katledilmiştir (Barmanbay, 2020, s. 209).

“Molla Nasreddin” dergisinde 19 Mayıs 1907'de “Molla Nasreddin” imzasıyla yayımlanan Ermeni ve Müslüman Kadınlar” başlıklı yazı o günlerde büyük gerginliklere yol açmıştır. Yazıda kadınların yüzlerini peçe ile kapatmalarının uygunsuzluğu dile getirilmekte ve bu konuda ayetlerden de örnek verilerek dince yasak olmadığı halde konulan bu yasak irdelenmektedir. Yazıyı Celil Memmetquluzade'nin mi yoksa Numanzade'nin mi yazdığı tartışmalıdır. Numanzade hakkında kapsamlı araştırmalar yapan ve eserlerinden seçme yaparak yayınlayan Şamil Qurbanov, yazının ruhu, dili ve üslubuna bakarak bu yazının Ömer Faik Numanzade'ye ait olduğunu söyler (akt. Dursunova, 2024, s. 98-99). Dursunova da dinsel bilgi birikimine işaret ederek, yazının Numanzade tarafından yazıldığı görüşündedir. Nitekim, Numanzade'nin kendi adını kullanarak yazdığı benzer içerikli yazılarla da koşutluk taşımakta, benzer görüşler ileri sürülmektedir. Ancak Mirza Celil'in eşi tarafından yazılan hatıratta yazının Memmetquluzade'nin olduğu belirtilmektedir. Bu tartışma bir yana bırakılıp yazının etkisine bakılırsa, o günlerde büyük bir gerginliğe yol açtığı görülür. Memmetquluzade'nin eşi yaşananları şöyle anlatmaktadır (Mehmetkuluzade, 2002, s. 22-23):

“Molla Nasreddin” dergisinin 19 Mayıs 1907 tarihini taşıyan 20. sayısında “Ermeni ve Müslüman Kadınlar” başlıklı bir makalesi yayımlanmış ve bu yazı büyük gürültü koparmıştı. (...) Faik Efendi, Mirza Celil'e, evden dışarı çıkmamasını aksi takdirde onu öldüreceklerini haber verdi. Şehrin Müslüman kesiminde büyük heyecan yaşanıyordu. Toplum, mollaların önderliğinde, mescitte toplanıp, Mirza Celil'e lanet okuyor, İslam'ı yaralayan bu dinsizin katline ferman veriyordu. (...)

Faik Efendi, mescide gidip, halka seslenmek, makalenin mahiyetini açıklamak isterken, halk ona lanet okumuş; onu kâfir addederek minbere yaklaştırmamıştı. Lakin birkaç silahlı genç eğitimci, onu desteklemiş; topluluğu sakinleştirmiş, onları Faik Efendi'nin konuşmasını dinlemeye mecbur etmişti.

Faik Efendi'nin konuşması müspet tesir uyandırmış; halk teskin edilmiş, yavaş yavaş mescidi terk ederken, gençler onları ıslıklarla kınamışlardı.”

Numanzade dil, alfabe ve din arasında da bağ kurar ve kültürel özelliklerimizi terk etmenin bizi felakete sürüklediğini şöyle dile getirir: “Atalarımız müselmanlığı Arap harfleri ile ve Arap dili ile öğrenmek isteyip büyük zararlara, felaketlere düşer oldular. ‘Düşün, sonra iman getir’ kaydasını bırakıp ‘gözünü, beynini yum, Arap dili ile Araba mukallitlik ile iman getir’ usulünü takip ettiler. Bu yol ile hem özlerini hem de bizi bedbaht ettiler.” (Nemanzade, 2006, s. 166). Bu tarihsel öz eleştiri dil ve yazı sistemini olduğu kadar mantık yürütmeye ilişkin felsefi bir sorgulamayı da içermektedir.

Numanzade, kadınların peçe ile yüzlerinin kapatılmasını savunanlara karşı “el ve yüzün açık olabileceğini” ve bunun din geleneklerince de desteklendiğini savunma gereği duymuştur. 1907'de yazdığı “Hicab meselesi ve cevabımız” başlıklı yazısında (Nemanzade, 2006, s. 268) dinî kaynaklara atıf yaparak kadınlara uygulanan ve dince izin verilen yasağı irdeler. Bunu yapmadan önce topluma sitem etmeden de geri kalmaz. “Güzel şeriati bahane edip çaresiz halkı” öz emellerimize alet ediyoruz, diye başladığı sitemini özeleştirir gibi dile getirir. Molla zihniyetin baskınlığını şikâyet eder. Özetle şöyle demektedir: Günde yüz defa millî ve dinî hukukumuzla dokunuyorlar ama biz onlara karşı dudak kıpırdatacak cüret bulamıyoruz. Evlerimize saklanmış canımızın derdine düşmüşüz. Ama bir adam ilerlemeden, millet adına ihtilafli bir meseleden söz açsa ve alışıldık âdetlerin zıddına bir şeyler söylese her köşeden başına yıldırımlar

yağdırıyoruz. Her birimiz güya din ve milletin en gayretli sahibi donuna girip zamane aslanı oluyoruz. Hak Teâlâ herkesi biz mollaların fendü felinden uzak eylesin!”

Numanzade'nin yazılarından onun din ile ilgili geniş bir bilgi birikimi ve din kültürü olduğu anlaşıyor. Din konusunda genel anlayıştan farklı bir din algısını benimsediği de açıktır. O, tartışılmazlık zırhına bürünen birtakım din törelerinin pekâlâ tartışılabilirliğini düşünür. Çünkü tartışılmaz denilenler dinin uygulamaya dayalı kültürel yani insanların eklediği öğelerdir. Üstelik dinselleştirilerek kutsallık kazandırılan ve değişmez olduğu iddia edilen bu töreler birey ve toplumun gelişmesini engellemektedir. Öyleyse bunları irdelenecek çok örnek vardır ancak Ebuturab adlı din adamının “Bize hansı elmler lazımdır?” başlıklı makalesinde savunduğu görüşler Azerbaycan'ın ceditçilerini harekete geçirir. Hüseyinzade Ali (Turan) başta olmak üzere Numanzade ve Memmetquluzade yazılarıyla Ebuturab'ın görüşlerini ele alır. Numanzade de aynı başlıklı bir makale yazar. Bu makaleler toplanıp kitapçık haline getirilerek, “Molla Nasreddin”'in eki olarak okuyuculara verilir.

Ebuturab, “İlim öğrenmek kadın erkek bütün Müslümanlara farzdır,” hadisinin yanlış yorumlandığını, burada ilimden kastın dinî ilimler olduğunu, “dünyevi ilimlerde eğitim alanların yoldan çıkmış, bozguncu ve millet düşmanı” olmaya eğilimli olduklarını iddia eder. Ona göre, dünyevi ilimleri öğrenmekte sakınca yoktur ama önem ve öncelik dinî ilimlere verilmelidir (Nemanzade, 2006, s. 145).

Numanzade, 1917 tarihli “Bize Hansı Elmler Lazımdır” başlıklı makalesinde dinsel bilgiyi reddetmez ama dünyevi bilimlerin ve aklın dinî bilgilerin de temeli olduğunu ortaya koyar ve gelişme, ilerleme ve kalkınmanın dünyevi bilimlerle olanaklı olduğunu açıklar. Dinsel bilgiler için de “Kur'an'ı, İslam'ı bilmek, Allah'ı tanımak, insan-ı kâmil olmak için şeriat ilmini bilmek on derece lazımsa, akli bilimleri bilmek doksan derece lazımdır.” (Nemanzade, 2006, s. 147). Numanzade bu yazısında din adamlarının arkasında durduğu birçok âdetin aslında İslam'ın özüyle ilgisi olmayan, din ile ilişkilendirilmiş gelenekler olduğunu anlatır ve bu uydurmaların toplumun ilerlemesine engel olduğunu belirtir.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Düşünür, sanatçı ve genel olarak aydınlar hem içinden çıktıkları toplumu tanıyan hem çağın yönelimlerini sezen hem de başka ülkelerin çözümlerini bilen öncü insanlardır. Onların görüşleri toplumları, sivil toplum kuruluşlarını ve devlet kurumlarının iş ve politikalarını etkiler ve dönüştürür. Numanzade, öğretmen, ders kitabı yazarı, kanaat önderi, eğitim bürokrati olarak Azerbaycan eğitim sisteminin kurulmasında ve politikaların belirlenmesinde katkı sunmuş ve yön vermiş bir düşünürdür.

Numanzade'ye göre halkı gaflet uykusundan uyandıracak, cehaleti giderecek, çağdaş dünyaya kavuşturacak tek araç milli ve bilimsel eğitimidir. Buna inanarak okul açmış, öğretmenlik yaparak görüşlerini bizzat uygulamış, tiyatro sergilemiş, kitap ve gazete yazıları yazmıştır. O, hem teorisyen hem de pratisyen bir eğitimci aydındır.

Numanzade, öğretmenlik yaparak eğitim görüşlerini bizzat uygulamış, öğretmenlere yol göstermiş Türkçenin eğitim ve edebiyat dili olarak gelişmesine öncülük ettiği gibi topluma ulusal bilincin yerleşmesine katkıda bulunmuştur. Etnik ve dinsel ayrımları aşarak Türk toplulukları arasında ortak bir tarih bilgisi ve birlikte bir gelecek düşüncesi oluşturmaya çalışmıştır. Numanzade, dinî kanaat önderlerinin eğitim ve siyasete karışmalarına karşı çıkararak laik/seküler bir düzenin geliştirilmesi için çalışmıştır. Bu açık görüşüyle diğer Ceditçilerden ayrılır ve daha belirgin modernist nitelikler sergiler. Bu yüzden dinî çevrelerin yoğun eleştirilerine uğramıştır. Gerek çarlık gerekse Bolşeviklik döneminde Rusluk ideolojisinin baskıları yüzünden faaliyetlerini gerçekleştirirken zorluk çekmiştir.

Aradan yüz yıldan fazla zaman geçmiş ve zaman, Numanzade'nin çağın gidişatı ve bu gidişat karşısında toplumun alması gereken tutum konusundaki görüş ve önerilerinin doğru ve isabetli kararlar olduğunu göstermiştir. Numanzade'nin eğitim ve kültür politikalarına ilişkin görüşleri eskimemiş ve yaklaşımı güncelliğini sürdürmektedir. Onun yazılarında ortaya koyduğu görüş ve eylemleri onu okuyanların aklını beslemeye devam etmekte ve böylece Numanzade mücadelesini hâlâ sürdürmektedir. Öyleyse onu anmak, görüşlerini eğitim ve kültür kamuoyunun gündeminde tutmakla onun mücadelesini sürdürmesine katkıda bulunmak günümüzün eğitim yöneticileri ve politikacıları başta olmak üzere aydınların görevi olmalıdır.

Numanzade'nin eğitim ve kültür konusundaki görüşleri büyük ölçüde Azerbaycan eğitim sistemine uygulanmış ve görüşlerini benimseyen yeni kuşak eğitimciler de düşüncelerini olgunlaştırırken onun görüşlerinden yararlanmışlardır. Türk Dünyası'nın dayanışma içinde olması gerektiği görüşü ise Türk Devletleri Teşkilatı'nın kurulmasıyla yaşama geçmiştir. Türk Dünyası ortak abecesi oluşturulmakta, ülkeler

arasında akrabalık ilişkileri gelişmektedir. Numanzade ve Ceditçi düşünceleri yapıtlarıyla eğitim ve kültür politikası belirleyicilerini etkilemeyi sürdürüyor. Yine de Numanzade ve benzeri aydınların görüşlerinin yeni kuşaklara aktarılabilmesi için eserlerinin ortaya konması, hakkında yapılan araştırmaların artması gerekir. Numanzade'nin sadece hatıratı kısaltılarak Türkiye'de yayımlanmıştır. Tüm eserleri Türkiye Türkçesine aktarılmalı ve yayımlanmalıdır.

Etik Beyan

“Ömer Faik Numanzade'nin Ceditçilik Çalışmaları ve Bunun Eğitim Politikasına Etkisi” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu makale için etik kurul izin belgesi gerekmemektedir.

Ethical Declaration

During the writing process of the study “Ömer Faik Numanzade's Jadidism Studies and its Effect on Education Policy” scientific rules, ethical and citation rules were followed. No falsification was made on the collected data and this study was not sent to any other academic publication medium for evaluation. Ethics Committee Permission is not required.

Çatışma Beyanı

Çalışmada çıkar çatışması oluşturabilecek herhangi bir durum bulunmamaktadır.

Declaration of Conflict

There is no potential conflict of interest in the study.

Kaynakça

- Ahmedova, S. (2021). *Samedaga Ağamalıoğlu: Bir ömrün hikâyesi*. (Çev. N. Gülmez, H. Şarkıderecek) Gülnar Yayınları.
- Akpınar, Y. (2023). Ömer Faik Numanzade: Kafkasya Türklüğünden Azerbaycan Türklüğüne. (s. 44-58). *Çapar Dergisi*, İyun 2023,
- Andican, A. A. (2003). *Ceditizm'den bağımsızlığa hurişte Türkistan mücadelesi*. Emre Yayınları.
- Aşırılı, A. (2023). Ömer Faiq Qafqaz İslam Ordusunun yaradılmasında iştirak edip. (s. 72-74). *Çapar Dergisi*. İyun 2023,
- Aydoğan, B. (2024). Azerbaycan'ın modernleşmesinde alfabe değişikliklerinin millî kimlik inşasındaki rolü (1850-1939). *Karadeniz Araştırmaları*. XXI/84: 1273-1299.
- Barmanbay, A. (2020). Celil Memmedguluzade'nin hayatı ve mücadelesi. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 68, (Mayıs 2020), 197-212.
- Berkes, N. (2003). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. Doğu-Batı Yayınları.
- Bozkurt, G. S. (2004). İsmail Bey Gaspıralı ve eğitim reformu. *İsmail Bey Gaspıralı İçin*. (Ed. H. Kırımlı), (s. 289-302). Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları.
- Çınar, İ. (2014). Türk eğitim politikasında Batı etkisi: Bitmeyen Batılılaşma. *Turan Sam: Turan Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergi*. İlkbahar, 6(22), s. 20-51.
- Çınar, İ. (2023). Ceditçi bir etnopedagog: Ömer Faik Numanzade. *Ömer Faiq Nemanzadə və Ana Dilimiz*. (Ed. N. Məmmədli, İ. Kazımov) (s. 33-40). AMEA Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, Zerdabi Neşr,
- Çınar, İ. (2024a). Ömer Faik Numanzade'nin Ahıska Türklerinin haklarını korumak için verdiği mücadelenin bazı yönleri. *Uluslararası Ahıska Araştırmaları Dergisi*. 4(1). <https://doi.org/10.5281/zenodo.11382375>
- Çınar, İ. (2024b). Ömer Faik Numanzade ve eğitim anlayışı. *Türkiye'de Eğitim Düşünürleri*. (Ed. M.A. Kireççi ve H. Bacanlı) (s. 235-266). Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Eğitim Enstitüsü Yayınları,
- Çınar, İ. (2024c). Toplumsal cinsiyeti eğitimle yeniden biçimlendirme konusunda Şefika Efendizade'nin düşünce ve eylemleri”. *I. Uluslararası Ahıska Türk Kadınları Sempozyumu, Bildiri Kitabı*. (Ed. M.A. Çınar, M. Uluocak) . (s. 311-331). Emin Yayınları
- Çitil, R. (2023). Ahıska Ömer Faik Numanzade'nin matbuat hayatı-29. *Eğitim Dergisi*, sayı 78. Online: www.egitisim.gen.tr
- Dursunova, F. (2024). Ömer Faik Numanzade'nin çalışmalarında kadın sorunu. *Uluslararası Ahıska Araştırmaları Dergisi*. 4(2), ss. 95-104. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14225986>
- Əfəndizadə, Ş. (2017). Seçilmiş əsərləri (1903-1925) (Haz. Ş. Abdullayeva) Bakı: Elm və Təhsil.
- Ələkbərlı, F. (2021). Ömer Faiq Nemanzadənin milli-dini maarifçilik və içtimai-siyasi görüşləri. *Əmək və Sosial Münasibətlər*. No 1, s. 1-15.
- Əsgərzadə, N. və Həşimzadə, N. (2022). *İşığımız sönməyəcək*. Bakı: JekoPrint Çap Evi.
- Eyyubov, İ. (2011). *Azərbaycanın siyasi təlimlər tarixi*. Bakı: AzTU Mətbəəsi.
- Gaspıralı, İ. (2016). *Seçilmiş eserleri – 2: Fikri eserleri*. (Haz. Y. Akpınar), Beşinci basım. Ötüken Neşriyat.

- Gaspıralı, İ. (2021). *Seçilmiş eserleri – 3: Dil-edebiyat-seyahat yazıları*. (Haz. Y. Akpınar), Üçüncü basım. Ötüken Neşriyat.
- Gaspıralı, İ. (2022). *Seçilmiş eserleri – 4: Eğitim yazıları*. (Haz. Y. Akpınar), Üçüncü basım. Ötüken Neşriyat.
- Gökalp, Z. (1964). *Millî terbiye ve maarif meselesi*. Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları.
- Hacılı, A. (2023). Ömer Faiq Nemanzadə: Milli ideolog, maarifçi edip, vətənpərvər dövlət xadimi. (s. 9-11). *Çapar Dergisi*. İyun 2023,
- Hacıyeva, N. (2009). Ömer Faik Nemanzade'nin ortak Türk dil politikası". *Uluslararası Dünya Dili Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri*. 20-21 Kasım 2008, (s. 299-303). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Həsənli, C. (1999). Birinci Türkoloji Qurultaya qısa tarixi baxış. 1926 Bakı Türkoloji Kongresinin 70. Yildönümü Toplantısı. (29-30 Kasım 1996). (s. 7-12). Türk Dil Kurumu.
- Hüseynov, R. (2025). Ömer Faik andı. *Eğitim Dergisi*, sayı 85, online: www.egitisim.gen.tr
- İbrahimov, E. (2024). *Türk Dünyasında ortak alfabe ve iletişim dili*. Bengü Yayınları.
- İshakov, S. ve Chitilov, R. (2025). Ömer Faik Numanzade ve Mehmet Emin Resulzade'nin biyografileriyle ilgili yeni veriler. *Uluslararası Abuska Araştırmaları Dergisi*. 5(1). <https://doi.org/10.5281/zenodo.15521986>
- Kartal, S. (2024). Cumhuriyetin eğitim ideoloğu Ziya Gökalp. *Türkiye'de Eğitim Düşünürleri*. (Ed. M.A. Kireççi ve H. Bacanlı) Ankara: Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Eğitim Enstitüsü Yayınları, s. 201-222.
- Kasimov, B. (2009). *Milli ıyamsı*. AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi.
- Kemaloğlu, Y. (2015). *Ömer Faik Numanzade'nin siyaset, din ve eğitime dair görüşleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi) Marmara Üniversitesi, SBE.
- Keykurun, N. (1998). *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden hatıralar (1905-1920)*, İlke Kitabevi Yayınları.
- Levend, A. S. (2011). *Türk dilinde gelişme ve sadeleşme evreleri*. Dördüncü baskı. Dil Derneği Yayınları.
- Mehdiyeva, S. (2023). Xalqın maarifləndirilməsi uğrunda yorulmaz mücahid-Ömer Faiq Nemanzadə". *Ömer Faiq Nemanzadə və Ana Dilimiz*. (Ed. N. Məmmədli, İ. Kazımov) AMEA Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu. Zerdabi Neşr, s. 41-48.
- Mehmetkuluzade, H. (2002). *Azerbaycan'da yenilikçi bir öncü: Celil Mehmetkuluzade*. (Haz. F. Özkan), T.C. Kültür Bakanlığı.
- Mirzəyeva, G. (2023). Ömer Faiq Nemanzadə haqqında yazılanlar. *Ömer Faiq Nemanzadə və Ana Dilimiz*. (Ed. N. Məmmədli, İ. Kazımov) (s. 119-123). AMEA Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu. Zerdabi Neşr.
- Muradov, N. (2021). Ömer Faik Numanzade ve Azerbaycan düşünce tarihindeki yeri. *Azerbaycan Düşünce Tarihi II*. (Ed. A. Asker) (ss. 391-424). Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı.
- Musayeva, İ. (2023). *Ömer Faiq Nemanzadə: Publisist, maarifçi, içtimai xadim*. Azerbaycan Respublikası Medeniyet Nazirliyi.
- Nemanzadə, Ö. F. (1905). *Neşr-i asâra davet*. Tiflis: Qeyrət Mətbəəsi.
- Nemanzadə, Ö. F. (1906). Milletperestlik zamanıdır. Nemanzadə, Ö. F. (2006). İçinde. *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Nemanzadə, Ö. F. (2006). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Nemanzadə, Ö. F. (2012). Men kimem? *Qardaş Kömeyi: Herbzedeler Nefine / Kardeş Yardımı: Harpzedeler Yararına*. Transliterasyon ve Sadeleştirme: A. Heşimov, S. Demir, İ. Erol. Bakı: İpekyolu Neşriyyatı. (İlk baskı 1917)
- Nemanzadə, Ö. F. (1919). Millileşmek 1, 2, 3. "*Azerbaycan*" yazıları. içinde. (Translit. M. Gəncəli, A. Ağaoğlu) Bakı: ADA Universiteti. 2022. <https://www.ada.edu.az/en/publications/azerbaijannewspaper> Erişim: 12.2.2025.
- Nemanzadə, Ö.F. (2024). Tamimname. *Azerbaycan Qəzeti*. 23 Sentyabr 1919, No: 280. Transliterasyon: Cilt 12. (Translit. M. Gəncəli, A. Ağaoğlu) ADA Universiteti. <https://www.ada.edu.az/en/publications/azerbaijannewspaper> Erişim: 12.2.2025.
- Numanzade, Ö. F. (2000). *Kafkasya'dan İstanbul'a hatıralar*. (Haz. İ. M. Yıldırım, F. Gökçek) Akademi Kitabevi.
- Teğin, E. (2023). SSCB'de büyük terör ve Türk dünyasına etkileri. Türk Tarih Kurumu.
- Teyyubova, P. (2022). *Ömer Faiq Nemanzadə arxivinin təsviri*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative Research & Evaluation Methods* (3th ed.), Thousand Oaks, Sage Publications.
- Rüstəmov, F. A. (2015). *Pedaqogika tarixi*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Sanlı, H. G., F. Ne'manzada, H. Axundov. (1930). *Üçüncü İl [yıl]: Qent Məktəbləri Üçün*. İslah edilmiş 4-cü təb'i. Bakı: Azərneşr.
- Uca, A. (2017). *İttihat ve Terakki Cemiyeti kurucularından Türkçülük fikrinin ünlü müfekkiri Ali Bey Hüseyinzade (Turan): Hayatı fikirleri ve eserleri*. Kömen Yayınları.
- Yıldırım, A. ve H. Şimşek. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. 10. Baskı. Seçkin Yayıncılık.
- Yuzeyev, A. (2004). Ceditçilik ideolojisi: Tarihi ve bugünü" *İsmail Bey Gaspıralı İçin*. (Ed. H. Kırımlı), (s. 239-253). Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları.

EXTENDED ABSTRACT

This article examines the Jadidism movement that developed against the decline experienced by the Turkish World from the 16th century onwards and the contributions of Ömer Faik Numanzade (Omar Faik Nemanzadeh), one of the pioneers of this movement, in the context of education policies. Numanzade was raised in the Ottoman education system and brought the idea of modernization to the

Caucasus by blending it with Jadidism. Numanzade, who was among the intellectuals of the Turkish World, is known for his struggle in a limited way in Türkiye, and is known more for his journalism in Azerbaijan. Education policy is a conscious orientation that aims to create the desired human type. In this context, the mental background of educators is decisive beyond the text of the law. The views of thinkers shape this mentality and direct education policies. In this context, the study emphasizes the impact of Numanzade's intellectual contributions on the education policies of Azerbaijan and Turkish World. Numanzade developed a vision based on scientific education, national identity and social equality. The research was conducted using the qualitative document analysis method. Numanzade's personal articles, official documents on the education policies of the period, and academic studies were examined. The Azerbaijan National Library, YÖK Thesis Center, Dergipark, and international databases (Google Scholar, etc.) were searched using the keywords "Jadidism", "Ömer Faik Numanzade/Nemanzadeh", and "Azerbaijan education reforms". Among the secondary sources, the works of Hüseyinzade Ali Turan, Ziya Gökalp, and İsmail Gaspiralı were comparatively evaluated. Jadidism is an enlightenment movement that aims to overcome the backwardness of Turkish-Islamic societies against the West after the Industrial Revolution through scientific education, language unity and social modernization. This movement, whose roots go back to the Kazan and Crimean Tatars, stood out with its emphasis on national identity and a unique development model, unlike the Westernization efforts in the Ottoman Empire. Numanzade brought this movement to the Caucasus and combined it with local dynamics. Born in 1872 in Ahıska under Russian occupation, Numanzade received a modern education at Darüşşafaka in Istanbul and was influenced by the Young Turks movement. When he returned to Azerbaijan, he popularized jadidist schools, wrote social criticism in the Molla Nasreddin magazine, and played an active role in the Azerbaijani education bureaucracy during the Soviet era. He was rehabilitated in 1937 under Stalinist repression, but his reputation was rehabilitated in 1953. The topics that Numanzade's education policy approach focuses on are as follows: Reform of national language and alphabet: Numanzade criticized the incompatibility of Arabic letters with the phonetics of Turkish and defended the Latin alphabet. In his article "Nationalization" written in 1919, he said "Arabic alphabet prevents the liberation of Turkish" and saw the simplification of the language as the basis of social unity. These views were influential in the decision to switch to the Latin alphabet at the Baku Turkic Congress in 1926. Criticism of traditional pedagogy and madrasah: Numanzade, who found traditional madrasah education "outdated" and "scholastic", established schools that prioritized experiential knowledge and wrote textbooks on geography, mathematics and science. In this article "What Sciences Do We Need?", he emphasized that religious knowledge should be blended with reason and science. Women's right to education: Numanzade, who advocated for women's participation in social and intellectual life, wrote articles on this subject in Molla Nasreddin magazine. In his article "The Hijab Issue" in 1907, he proved with verses that the veil was not a religious requirement and supported women's active role in the public sphere. Rational interpretation of religious texts: Numanzade, who advocated the reinterpretation of religious texts in line with contemporary needs, criticized the traditionalist attitude of the mullahs as "the perpetuation of ignorance". He supported a secular education system, saying that "superstitions that are incompatible with the essence of Islam hinder the progress of society". Numanzade's reforms were blocked by the ancientists (kadimciler) and the Russian Tsar. Some of his articles drew the violent reaction of the mullahs, and Numanzade faced threats. During the Soviet period, he was executed in 1937 on charges of "bourgeois nationalism". Intellectuals, as pioneers who know their societies closely, understand the trends of the time and can benefit from the solutions of other societies, transform the functioning of the society and institutions with views. Numanzade, who played an active role in the establishment of Azerbaijani education system, is a thinker who contributed to this process as a teacher, textbook writer, opinion leader and educational bureaucrat. He also influenced the Turkish and Islamic World with his works. According to Numanzade, the only means that will save the nation from ignorance and bring it to the modern world is national and scientific education. Believing this, he opened schools, taught, staged theater plays and disseminated his views through newspaper articles. Numanzade, who was both a theoretician and a practicing educator, pioneered the development of Turkish as the language of education and literature and contributed to the establishment of national consciousness. He aimed to create a common historical and future consciousness among Turkish communities by overcoming ethnic and religious differences. Numanzade, who opposed the invention of religious leaders in education and politics and defended the necessity of a secular order, distinguished himself from other Jadidist with this attitude. Because of these views, he was criticized by those who defended the dominant view of the period and had difficulties in his activities. Despite the passage of more than a century, Numanzade's views on education and cultural policies have not stood the test of time. His principles have been implemented in the Azerbaijani

education system and adopted by new generations of educators. The idea of solidarity of the Turkish World was realized with the establishment of the Organization of Turkish States and cooperation between countries developed. The Works of Numanzade and other Jadids thinkers still affect education and cultural policies. In order to pass on this legacy to new generations, his Works should be published and research on him should be increased.